

УДК 811.161.2'373.7'282.2 (477.54)

Н. Ф. Уманцева

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Особливості семантики діалектних фразеологізмів
із компонентами-„побутовізмами”
(на матеріалі ФО с. Циркуни на Харківщині)**

Уманцева Н. Ф. Особливості семантики діалектних фразеологізмів із компонентами-„побутовізмами” (на матеріалі ФО с. Циркуни на Харківщині). У статті розглянено особливості семантики фразеологічних одиниць із компонентами на позначення побутових реалій. Виявлено парадигму образних конкретизаторів фразеологічних одиниць, визначено динаміку фразеологічних синонімів на діалектному фразеологічному матеріалі, досліджено структурно-семантичні модифікації стійких словосполук, звернено увагу на відображення у фразеологічній семантиці морально-дидактичних настанов, узагальнень життєвого досвіду тощо.

Ключові слова: фразеологія, образ, конотація, діалектний фразеологізм, внутрішня форма, компаративізм, образний конкретизатор.

Уманцева Н. Ф. Особенности семантики диалектных фразеологизмов с бытовыми компонентами (на материале фразеологии с. Циркуны на Харьковщине). В статье рассмотрены особенности семантики фразеологических единиц с компонентами на обозначение бытовых реалий. Выявлена парадигма образных конкретизаторов фразеологических единиц, определена динамика фразеологических синонимов на диалектном фразеологическом материале, исследованы структурно-семантические модификации устойчивых словосочетаний, обращено внимание на отражение во фразеологической семантике морально-дидактических установок, обобщений жизненного опыта и т.п.

Ключевые слова: фразеология, образ, коннотация, диалектный фразеологизм, внутренняя форма, компаративизм, образный конкретизатор.

Umanseva N. F. Peculiarities of semantics of dialect idioms with components 'pobutyvism' (based on material of idioms of village Tsyrkuny, Kharkiv region). The paper deals with the peculiarities of semantics of the idioms with components for indication common events of real life. The paradigm of figurative concretizers of the idioms is discovered, the dynamics of phraseological synonyms on the dialect phraseological material are defined, structural-semantics modifications of the idioms are investigated, the attention are paid to the reflection of moral-didactic purposes, generalizations of the experience etc. in phraseological semantics.

Key words: phraseology, figure, connotation, dialect idiom, inherent form, comparativism, figurative concretizer.

Визначальною ознакою української фразеологічної картини світу є її антропоцентричність. Образ людини як суб'єкта і об'єкта вторинної номінації, що утримує у своїй пізнавальній діяльності антропоцентричний вимір, формується оцінно-експресивним поглядом на особистість крізь призму надзвичайно широкого кола явищ дійсності. У своїй пізнавальній діяльності, результатом якої є формування образних парадигм української фразеології, мовці традиційно звертаються до семантико-стилістичного потенціалу номінацій, що позначають різні фрагменти національної мовної картини світу: сонце, небо, землю, природні стихії, рослинний і тваринний світ, предмети побуту та реалії домашнього господарства тощо.

Діалектна фразеологія з цього погляду є невичерпним джерелом дослідження особливостей народного світобачення, специфіки образного мислення етносу, розвитку та збагачування численних синонімічних рядів стійких словосполучень, вивчення процесів формального та семантичного варіювання ФО [1; 2; 3; 5; 7; 9; 12]. Цим і визначається актуальність обраної теми. Особ-

ливо значущим видається звернення до такого діалектного фразеологічного матеріалу, який ще не був предметом достатнього спеціального дослідження в цьому аспекті. Об'єктом розгляду є діалектна фразеологія слобожанських говорів, засвідчена у с. Циркуни Харківського району Харківської області. У нашому розпорядженні близько 600 фразеологізмів, зібраних у польових умовах протягом 3-х років. Завдання статті полягають у тому, щоб визначити діагностичні ознаки образу людини в аналізованій фразеології; дослідити особливості вираження стереотипних поглядів на людину; схарактеризувати мотивацію окремих фразеологічних одиниць.

Розвиток сучасної фразеології характеризується поглибленою увагою дослідників до теоретичних питань цієї галузі мовознавчої науки. Це виявляється у розробленні її теоретико-методологічного апарату, визначенні системи термінів і понять, що відображають поступальний розвиток наукової думки, опрацювання методики аналізу мовного матеріалу. Із огляду на сказане необхідно відзначити актуальність багатьох наукових положень, сформульованих

у працях О. О. Потебні, зокрема тих, що стосуються зв'язку фразеології з історичною поетикою, особливостей структурно-семантичних перетворень байки на прислів'я, а потім і приповідку, що, за вченим, є процесом „згущення мислі”; зрештою, аналізу лексичної семантики, здійсненого з урахуванням специфіки пізнавальної діяльності людини у певному культурному середовищі, процесів референції, сигніфікацій тощо [9:33–37].

У річищі ідей О. Потебні, які сформовані на основі розгляду мовних явищ у контексті культури, духовного життя народу, важливим видається аналіз фразеологічних одиниць різної структури, семантики, які з культурно-генетичного погляду пов'язані зі щоденним безпосереднім життям людини. Породжувальний лінгвальний та екстралінгвальний контекст відповідних виразів репрезентований фрагментом мовної картини світу, що відображає побут українського діалектного індивідуума.

Номінації на позначення реалій і предметів побуту відзначаються характерною оцінною семантикою. Вони використовуються не тільки у процесах фразеотворення, а й словотворення, розвитку оцінних метафор тощо. Лексичними детермінантами формування діалектного образу людини у стійких словосполученнях є назви, що позначають:

– страви, напої, їжу тощо (*сироватка, вареник, сир, масло, хліб, пиріг, крашанка, яйце, паска, налисник, укус, мед*): *заливається як дурний сироваткою; плівати як вареник в маслі; купатися як сир у маслі; нема хліба – їж пироги; хоч хліб, хоч пиріг – все равнó, давай пиріг : він м'якше; носітися як курка (куриця) з крашанкою (яйцем, паскою); з вареної крашанки ціпля (вуть, гуся) вісиди; Хіміні кури, Мотрині яйця; коли зачинається ціпля, портиться яйце; дати налісника; на дуріку й укус солодкий; дай, жінко, перцю – мед закусі;*

– предмети домашнього господарства (*ступа, голка, нитка, цип, ступа, ковінка, шифанер, шильовка, кочерга, перина, таз, котиця, чан, колода, чип, мішок, діжка (бочка), свічка, вінок, ложка, корито, драбина* тощо):

як дурень з ступою; куди голка, туди й нитка; шукати голку в котіці сіна; як ципі; як ступа; на руку ковінка; як шифанер з пристройкою; як шильовка необтєсана; як кочерга (кочербожка); як перина; як таз; як котиця; як чан; як голка в сіні (в котіці сіна); як колода; як чип; сім мішків горіхів; грих – не міх, під руку (рукою) не сховєш; п'яте колесо до вóза; як свічка; як брїтва; в порóжній бóчці (дїжці) шуму (звóну) багáто; як сто бочóк арештантів; як

бáбі вінок на гóлову; лóжка дьóгтю бóчку мéду спóрте; як вірòвка вчéтверо; скільки вірòвці не витись; вóзом сунути (їхати); захóче – на вóза скóче; кóло розбїтого корїта; у Малáнки й ворóта в кісті; відно Хому (Химу), шо пироги пеклá – і ворóта в кісті; як драбина;

– предмети хатнього вжитку (*сковорода, макітра, ложка, пробка, відро, одіяло, вірòвка, рядно, тряпка*): *як лин (в'юн, риба) на сковороді (сковородці); аж очі з макітри лізуть; в макітрі вітер гуляє; макітра (каструля, горшóк) не варить; на макітрі шáпка; давати по макітрі; лóжку води до хáти не внесé; сухá лóжка рот дерé; як пробка; накривáти мóкрим ряднóм (одіялом, тряпкою); хоч круть, хоч верть, черепóчку смерть; горшкі розбивати;*

– назви будівлі та її елементів (*хата, піч, стіна, двері, коридор, горіще, криша (стріха), вугол, сарай*): *своя хáта як покрішка; і тут хаті живуть; моя хáта скраю; як піч; як у стїну, як до стовпá; у двері не вмїцається; як у Бóга за дверїма (за порогом); як карідóр; горіще знеслó; криша поїала; кришу зривáти; ні кола ні дворá;*

– назви рослин, овочів, фруктів (*горох, квасоля, морква, кислиці*): *як чортї горóх молотїли; як горóхом об стїну; наїстися квасóлі, мóркву скребті; снãться комусь кислиці; з ньóго (неї) пóмоці, як з берéзи груш.*

Предмети та речі, позначені цими назвами в системі координат, що формують аксіологічне поле людини, виконують функцію критеріїв оцінки, ступеня вияву ознаки, інтенсивності дії тощо. Найчастіше це виражається у творенні компаративізмів. Як приклад можна навести компаративеми зі значенням «дурний»: *як ступа; як пень (пеньок); як пробка; як вугол сарáю; як стрїха; як бревнó; як корóбка; умний як сто бочóк арештантів.* Якщо розглядати особливості мотивації наведених фразеологізмів крізь призму поширених в українському фразеологічному континуумі способів образної номінації поняття «нерозумний», виявляється, що всі наведені одиниці, крім останнього, можна сприймати під семантичним знаменником «дерево», «рослина».

У зв'язку зі сказаним слід відзначити випадки фразеологічної номінації, що приводить до появи синонімічних виразів із різною мотивацією. Образний конкретизатор у таких фразеологізмах вирізняється семантичними відтінками й специфічною образністю: *носітися як із паскою, як із крашанкою, як дурак зі ступою, як із писаною тóрбою.* Припускаємо, що останні два вирази виникли внаслідок прагнення мовців відновити образно-експресивний заряд фразеологізмів, які через часте вживання зазнають певного семантичного «спустошення».

Усі виявлені нами фразеологічні одиниці з іменниковими компонентами «предмети побуту», «предмети домашнього господарства», «будівлі» відзначаються пейоративною оцінністю, що не завжди можна пояснити тільки оцінною семантикою компонентів. Етнокультурна значущість яйця, крашанки, паски, воріт, меду, пов'язана передусім із позитивним началом. Очевидно, для діалектного мовця важливим є аксіологічний модус певної ситуації, в якій функціонує те чи інше явище дійсності.

Фразеотвірна спроможність компонентів із семантикою «предмети побуту» найбільшою мірою виявляється у компаративах. Із-поміж 153 зібраних одиниць 87 становлять фразеологічні одиниці з відповідними компонентами. Серед них є вирази, представлені на наддіалектному рівні, наприклад: *як смола*, *як п'явка*, *як пень*, *як в'юн на сковородці*. На тлі таких виразів вирізняються компаративні фразеологізми, які в досліджуваному населеному пункті набули додаткових значень. ФО *як чіп* має усталене загальнономовне значення «дуже п'яний». Діалектне значення цього виразу – «нерозумний, дурний». У фразеологізмі *носитися як дурень зі ступою*, окрім властивого літературній мові «клопотатися, постійно говорити про кого-небудь або щось, що не заслуговує на таку увагу», розвинулося ще й діалектне значення «постійно мати при собі, довго носити якусь непотрібну річ». Загальновідомим є вираз *як чорті горіх молотили* у значенні «не прибрано, розкидано, про безпорядок». Вузькодialeкtnим, на нашу думку, є значення «ніколи». Прикметною є внутрішня форма іншого, синонімічного йому фразеологізму *як чорт копійку шукав*. Фразема *суха ложка рот дерє*, крім значення «бути голодним», доповнюється діалектним значенням «немає чого випити алкогольного або й закусити», а ФО «з однієї міски їсти» має значення «бути дуже близькими, в приязних стосунках», а також «разом вирости».

Значущість фразеологічних моделей компаративних фразеологізмів з аналізованими компонентами виявляється у структурно-семантичній трансформації виразів і перетворенні їх на фразеологізми компаративного характеру. Порівняймо: *шукати голку в сіні* та *як голка в сіні (в копійці сіна)*.

Розширення семантичної структури спостерігаємо і в ФО *мов колба*, що містить значення:

- 1) «про когось, хто тяжко хворіє, не встає з ліжка, не рухається;
- 2) неповоротки, нерухливий;
- 3) з набряклим, пухлим тілом.

Звернімо увагу на синонімічний ряд із значенням «товстий, гладкий, жирний», який хоч

і містить нелокалізовані вузькою територією вирази, однак прикметний щодо виявлення образно-експресивного потенціалу відповідних компонентів і значущості характеристики людини за вказаною ознакою: *як піч*; *як бочка*; *як шифанер*; *як тумба (тумбочка)*; *як періна*, *як подушка*; *як копійця*; *як чан*. Стійкі загальнономовні асоціації, що лежать в основі тих чи інших порівнянь людини з предметами побуту, як правило, чітко окреслюють ядерні семи фразеологічного значення. Однак в окремих випадках структура фразеологічного значення розмита, як, наприклад, у фразеологізмі *як шильовка необтєсана* – «висока й худорлява, неприваблива дівчина або жінка з грубими рисами обличчя й невиразними жіночими формами».

Відмінності у значеннях фразеологічних одиниць у їх наддіалектному та діалектному виявах спостерігаємо у ФО *як носитися як дурень із ступою(-ой)*, *носитися як курка з крашанкою (яйцєм)*, *як з тісною торбою*. Порівняймо: *носитися як дурень із (зі) ступою* – «перебільшувати значення, вагу когось або чогось» і «постійно (довго) носити щось непотрібне з собою».

Зауважимо, що продуктивне використання назв на позначення предметів побуту пов'язане із процесами народження текстів малих жанрово-композиційних форм, що за змістом виражають дидактичні настанови, узагальнення повчального характеру, різні сентенції тощо: *Нема хліба – їж пироги*; *Хімкинї кури, Мотринї яйця*; *Колї зачинається ціпля, тоді портиться яйце*; *На дурику й укусе солодкий*; *Гостру мисль треба (лучче) подавати тупім кінцєм <вперед>*; *Гріх – не міх, під руку <рукою> не сховаєш*; *Дай жінко перцю – мед закусію* *На словах як на цимбалах, а на ділі як на балалайці*; *Нема грошей – розмінй руб <сотню>*; *Ясла за коньом (-конем) не ходять*; *Без веретеня пряджі не спрядєш*; *Правда як у собаки під хвостом: спереду (спереди) брехня і ззаду (ззаді) брехня*.

Таким чином, аналізований матеріал свідчить про значущість номінацій на позначення предметів побуту та домашнього господарства у діалектній фразеології. Фразеологічній номінації підлягають різні риси людини, її властивості, характеристики, які здебільшого оцінюються в негативному плані. При цьому у діалектному культурному континуумі окремі фразеологічні одиниці набувають нових, не властивих українській літературній мові значень або зазнають структурно-семантичних трансформацій, спрямованих на збереження та відновлення їх експресивної семантики. Різноплановими є мотивації фразеологічних одиниць, що формують окремі синонімічні ряди.

Подальше дослідження центральнособожанської діалектної фразеології допоможе, на наш погляд, більш повно і детально з'ясувати процеси живого функціонування діалектної фра-

зеології, особливості її семантичного розвитку, виявити особливості впливу національного світобачення на формування фразеологічного українського діалектного індивідуума.

Література

1. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. — 1974. — № 2. — С. 15—19.
2. Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / Анатолій Олександрович Івченко // Зб. Харк. іст.-філол. т-ва. — Х. : Око, 1993. — Т. 1. — С. 153—162.
3. Коломієць Л. І. Уваги до історичної фразеології у рукописній спадщині О. О. Потебні / Л. Коломієць // Мовознавство. — 1969. — № 2. — С. 78—80.
4. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии (о систематизации и методах исследования фразеологических материалов) / Б. А. Ларин // История русского языка и общее языкознание. — М. : Просвещение, 1977. — 321 с.
5. Лєснова В. Позитивні й негативні риси людини як об'єкт номінації (на матеріалі українських східнословобожанських говірок) / В. Лєснова // Вісник Луганського державного педагогічного університету. — 1991. — 10 (22). — С. 85—90.
6. Мельник Л. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Мельник Лариса Володимирівна. — Луганськ 2001. — 206 с.
7. Плетнева О. Компаративна фразеологія селища Велика Данилівка Харківської області / О. Л. Плетнева // Лінгвіст. дослідження : [зб. наук. праць ; наук. ред. Л. А. Лисиченко]. — ХДПУ, 2001. — Вип. 7. — С. 64—71.
8. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
9. Сагаровський А. Антропогностеми у „Діалектному словнику Центральної Слобожанщини / А. А. Сагаровський, Н. В. Гречко // Вісн. Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Сер. Філологія. — Харків, 2009. — Вип. 57. — № 854. — С. 169—174.
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посіб.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.
11. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова / В. Ужченко // Мовознавство. — 1993. — № 3. — С. 23—30.
12. Чевердак В. Лексичні та граматичні синоніми в східнословобожанських говірках (на матеріалі лексики на позначення людини та її рис) / В. Чевердак : Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези XVI Респ. діалектолог. наради. — Житомир, 1990. — С. 161—168.